

De prijs van de vrijheid

Van Joep Dohmen verschenen eveneens bij uitgeverij Ambo

*Over levenskunst
Tegen de onverschilligheid
Brief aan een middelmatige man*

Met Jan Baars
De kunst van het ouder worden

Joep Dohmen en
Maarten van Buuren

De prijs van de vrijheid

Denkers en schrijvers over
moderne levenskunst

Ambo|Amsterdam

ISBN 978 90 263 2336 2

© 2011 Joep Dohmen en Maarten van Buuren

Omslagontwerp Marry van Baar

Omslagillustratie © *Melancholy*, 1894-1895 (oil on canvas),
Edvard Munch (1863-1944) / Bergen Art Museum, Norway /

© DACS / The Bridgeman Art Library

Foto auteurs Merlijn Doomernik

Verspreiding voor België:

Veen Bosch & Keuning uitgevers n.v., Antwerpen

Inhoud

Woord vooraf 9

- 1 MICHEL DE MONTAIGNE:
DE KUNST OM IN HET HIER EN NU TE LEVEN 15
De levensloop van Montaigne 15
Montaigne en zijn tijd 20
De *Essays* 28
Montaigne als levensgenieter 34
Besluit 40

- 2 FRANÇOIS DE LA ROCHEFOUCAULD:
DE MORAAL VAN DE HONNÊTE HOMME 42
Een verdwaalde musketier 42
Het jansenisme en de eigenliefde 45
De syntaxis van de *Maximen* 51
De moraal van de *honnête homme* 55

- 3 FJODOR DOSTOJEVSKI:
DE LAST VAN DE VRIJHEID 61
Dostojevski en de vadermoord 61
De grote romans 66

- 4 FRIEDRICH NIETZSCHE:
HET SOEVEREINE LEVEN VAN DE VRIJE GEEST 81
Lotgevallen 81
Nietzsches filosofische stijl en thematiek 85
Nietzsches moraalfilosofie 87
Voorbij de dood van God 95
De soevereiniteit van de vrije geest 101
- 5 ROBERT MUSIL:
EEN LABORATORIUM VOOR DE ZIEL 111
Een laboratorium voor de ziel 111
De man zonder eigenschappen 116
Musil en de levenskunst 130
- 6 JEAN-PAUL SARTRE:
WEGEN DER VRIJHEID 136
Levensloop 136
Wat is existentialisme? 142
Existentialisme als val 153
Ethiek van het existentialisme 159
- 7 MICHEL FOUCAULT:
LEVENSKUNST ALS VRIJHEIDSPRAKTIJK 164
Leven en werk 164
Foucaults ontdekking van de levenskunst als ethiek 171
Levenskunst als zorg voor jezelf 179
Vrijheidspraktijken als actuele levenskunst 189
- 8 CHARLES TAYLOR:
EEN AUTHENTIEK MOREEL LEVEN 201
Een rijke loopbaan 201
De bronnen van het zelf 209
De ethiek van de authenticiteit 215
Zinvol leven in de late moderniteit 224

9 PETER BIERI:

HET HANDWERK VAN DE VRIJHEID 231

De denker en de schrijver 231

Bieri's opvatting van bildung 237

Ervaringen van vrijheid en onvrijheid 246

Nachttrein naar Lissabon: op weg naar innerlijke vrijheid 251

Besluit 258

10 MICHEL HOUELLEBECQ:

TEGEN HET MODERNISME! 261

Michel Thomas/Houellebecq, 1956/1958 261

De wereld als markt en strijd 268

Elementaire deeltjes 274

Mogelijkheid van een eiland 279

Woord vooraf

Aan het begin van de Tweede Wereldoorlog richtte een leerling zich tot Jean-Paul Sartre, in die periode leraar aan een middelbare school in Parijs. ‘Ik zit in een lastig parket,’ zei de jongen. ‘Mijn broer is gesneuveld. Mijn vader collaboreert met de Duitsers. Hij heeft mijn moeder in de steek gelaten. Ik ben met haar achtergebleven. Ik wil proberen uit te wijken naar Engeland en me daar aan te sluiten bij het leger van de vrije Fransen onder De Gaulle. Maar dat betekent dat ik mijn moeder achter moet laten, en ik weet niet of ze dat overleeft. Aan de andere kant: als ik niet naar Engeland vertrek, laat ik mijn kameraden het vuile werk opknappen en voel ik me een lafaard. Dit is mijn dilemma. Wat moet ik doen?’

‘Ik kan je niet zeggen wát je moet doen,’ zei Sartre. ‘Het enige wat ik je kan zeggen is dát je iets moet doen. Kies wat je hart je ingeeft.’ Sartre confronteerde de jongen met zijn vrijheid. Niemand kan de jongen voorschrijven welke keus hij moet maken. Hij moet zelf beslissen of hij zal vertrekken of thuis zal blijven. Vrijheid is een last. Je ontkomt er niet aan, zegt Sartre, om die last op je te nemen en de verantwoordelijkheid voor je keuzes te aanvaarden. Alleen dan sta je waarachtig in het leven.

Veel mensen proberen onder deze last uit te komen. Als ze al beslissingen nemen, proberen ze de verantwoordelijkheid af te schuiven op anderen. ‘Ik heb dat gedaan,’ zeggen ze, ‘omdat het

moest. Ik kon niet anders.’ Mensen zijn vaak te kwader trouw, zegt Sartre. Ze accepteren hun vrijheid niet, gaan verantwoordelijkheden uit de weg. Ze staan onwaarachtig in het leven.

Aan het begin van de moderne tijd ontstaat de individualisering van het moderne leven. Het vroege protestantisme ontwikkelt de voorstelling van persoonlijke verlossing door zelfbeheersing, arbeid en devotie. In het verlengde daarvan ontstaat het beeld van het vrije, autonome individu. Het zichzelf regulerende individu wordt geacht de eigen koers uit te zetten binnen het kader van de regels en de instituties van de moderne samenleving. Vrijheid wordt het morele icoon van de westerse cultuur.

Het thema van de vrijheid loopt als een rode draad door de essays die we hier presenteren. We behandelen een selectie van tien schrijvers en denkers vanuit de vraag wat vrijheid voor hen betekende. Welke speelruimte zagen ze weggelegd voor de mens? Hoe stonden ze zelf in het leven? Welke deugden en waarden wogen voor hen het zwaarst? Bij alle auteurs staat de spanning tussen de individuele mens en de eisen van de samenleving centraal.

Montaigne was de eerste moderne westerse denker. Hij zocht en vond een flexibele vorm voor zijn leven. La Rochefoucauld richtte zich bij het bepalen van zijn gedrag op het model van de ‘honnête homme’. Dostojevski kampte met het probleem van de vrijheid waarvoor hij werd gesteld door de dood van God. Zijn leven en werk zijn één wanhopige poging om dat probleem op te lossen. Friedrich Nietzsche hoonde het emancipatiestreven: ‘Vrij waarvan? Wat kan Zarathustra dat nou schelen? Vrij waartoe!’ Hij laat zien hoe je een vrije geest kunt worden. Robert Musil heeft zijn leven lang vruchteloos geprobeerd zich te bevrijden uit de belemmeringen van het *vita activa* en zijn geest via oefening van het *vita contemplativa* te openen voor de mystieke ervaring. Jean-Paul Sartre trok de meest radicale consequentie uit de dood van God en de vrijheid die daarvan het gevolg was. Hij meende dat ieder mens absoluut vrij is. Michel Foucault zag zich als aartsvijand van het existentialisme. Na God verklaarde hij ook de Mens dood. Subjectiviteit is grotendeels het gevolg van culturele en maat-

schappelijke invloeden. Pas op latere leeftijd maakte hij een wending naar de (bestaans)ethiek en pleitte hij voor een vrijheidspraktijk. Charles Taylor erkent dat vrijheid het meest dominante *hypergood* is van de westerse cultuur, maar is daar juist beducht voor. Wat wij authenticiteit noemen, is niet zelden plat egoïsme ten koste van verantwoordelijkheid en verbondenheid. Peter Bieri neemt in zijn *Handwerk van de vrijheid* de handschoen op tegen het modieuze determinisme van de brein- en gen-denkers. Het komt er juist op aan onze beperkte speelruimte op te zoeken en te benutten. Michel Houellebecq meent dat de moderne mens het slachtoffer is van de doorgeschoten individualisering. Zijn leven en werk vormen een antwoord op de catastrofale gevolgen van het liberalisme.

De essays bestaan elk uit vier delen. In het eerste deel geven we een introductie op het leven van de schrijver/denker; in het tweede plaatsen we de denker in het culturele en levensbeschouwelijke kader van zijn tijd; in het derde deel stellen we zijn belangrijkste werk of thematiek aan de orde vanuit het perspectief dat we uitwerken in deel vier: de ethische implicaties van leven en werk.

Het laatste, ‘ethische’ deel is richtinggevend en bepalend voor het gehele essay. De vraag naar de vrijheid staat in dat deel centraal, en die vraag vormt het perspectief van waaruit we de schrijvers en denkers bekijken. We schrijven ‘ethische’ met aanhalingstekens, omdat we daaronder niet een formeel systeem van morele principes en regels met betrekking tot menselijk handelen verstaan. We denken eerder aan de fundamentele kwesties die elke auteur met betrekking tot de heersende moraal en de morele codes aan de orde stelde, en aan de tastende antwoorden die de auteurs ieder voor zich gaven op de existentiële en morele vraagstukken waarmee zij werden geconfronteerd.

Het oeuvre van deze denkers vormt zelden een systematisch geheel en is zeker geen snelweg waarover de denker zijn levensdoel bereikte. De weg die men volgde, lijkt eerder op een verkenning door onontgonnen gebied. Het kan dan ook nauwelijks verbazing

wekken dat verschillende antwoorden van een en dezelfde auteur elkaar regelmatig tegenspreken.

Datgene waarnaar we op zoek zijn bij elk van de auteurs kan misschien het best worden omschreven als hun houding of 'levensstijl'. Alle denkers bezitten een eigen stijl waaraan hun leven en werk herkenbaar zijn. Hun oeuvre ontwikkelt zich doorgaans zonder dat de schrijver een vooropgezet plan volgt of duidelijk voor ogen heeft waar hij uit zal komen. Toch vertoont elke levensstijl, hoe tastend ook, een zekere consistentie en oriëntatie. Wat ons fascineert in de behandelde auteurs zijn de zoektocht zelf, hun aanzetten en ontwerpen, en uiteindelijk de oriëntatie van hun levensstijl. Daarin zijn wij mede geïnspireerd door het late werk van Michel Foucault, die het thema van de levenskunst ofwel bestaansethiek weer op de agenda van de huidige (moraal)filosofie heeft gezet. Wij (wij, de schrijvers en u, de lezer) kunnen ons daardoor vandaag opnieuw spiegelen aan de inspirerende levensstijlen die Montaigne, La Rochefoucauld, Dostojevski, Nietzsche en al die andere denkers hebben ontworpen in hun essays, opstellen, studies en romans. We hebben ernaar gestreefd om de levensvragen van deze denkers en schrijvers dicht bij de lezer te brengen door de moeilijkheden waarmee zij kampten op te sporen en aan de lezer voor te leggen. Zo mondt het thema van de vrijheid bij Sartre uit in de vaststelling dat vrijheid in absolute zin niet te torren is. Niemand kan zijn leven inrichten zonder zich te laten leiden door autoriteit, traditie, gevestigde mening. Dat leidt tot de vraag die we voorleggen aan de lezer: wat betekent vrijheid voor u en hoeveel vrijheid kunt u aan?

Onze essays zijn het resultaat van een langdurige periode van overleg en studie, van schrijven en bewerken. Het zal de lezer niet ontgaan dat ook wij, de beide auteurs van dit boek, niet alleen onderling een verschillende stijl hanteren, maar dat wij bovendien op onze beurt weer heel verschillend denken over moraal, levensstijl en levenskunst. Wij laten het graag aan de mondige lezer over om over ethiek en stijl een eigen oordeel te vormen en een eigen standpunt in te nemen. Gezien de actualiteit van het debat

over het goede leven zullen wij ongetwijfeld nog volop de gelegenheid krijgen om hierover met elkaar in gesprek te geraken. We voegen aan elk van de essays een beknopte lijst toe van werken waarvan wij gedurende onze studie het meest hebben geprofiteerd. Studium Generale Utrecht heeft ons in de gelegenheid gesteld een eerste versie van onze essays in de vorm van lezingen voor te leggen aan het publiek.

Vrijheid is ontegenzeggelijk de kostbaarste verworvenheid van de moderne tijd. Tegelijkertijd moeten wij een hoge prijs voor deze vrijheid betalen. In dit spanningsveld voltrekt zich het huidige leven. Het is hierom dat wij uiteindelijk kozen voor de titel *De prijs van de vrijheid*.

1

Michel de Montaigne De kunst om in het hier en nu te leven

Joep Dohmen

DE LEVENSLOOP VAN MONTAIGNE

Michel de Montaigne werd in 1533 geboren als Michel Eyquem, op het kasteel van Montaigne, ten oosten van Bordeaux. Zijn grootvader Ramon Eyquem was een vis- en wijnhandelaar die met zijn handel flink rijk geworden was. In 1477 kocht hij het landgoed en hij verwierf daarmee het recht de adellijke naam Montaigne te gebruiken. Michel was de eerste die van dit recht gebruikmaakte. Zijn moeder was van Spaanse origine en vermoedelijk joods. De vader van Michel, Pierre Eyquem, magistraat en burgemeester van Bordeaux, was een vooruitstrevend man met humanistische opvattingen. Hij besloot dat zijn zoon met de Latijnse taal moest worden opgevoed. De kleine Michel zou op die manier het best wereldwijd worden, veronderstelde hij.

Montaigne leerde dus al zeer vroeg Latijn, nog voor hij Frans kon spreken. Hij waardeert de opvoedkundige pogingen van zijn vader zeer, maar voor sommige zaken had hij naar eigen zeggen niet de juiste aanleg. Hij vond zichzelf weliswaar een heel gezellig en lief kind, maar vreselijk loom, slaperig en lethargisch. 'Bovendien had ik een ongelooflijk slecht geheugen. Het is dan ook niet vreemd dat mijn vader niets met mij kon beginnen' (*Essays* 1, 26: 'Over de opvoeding'). Zijn vader gaf het onzalige idee van een opvoeding met Latijn als voertaal op en de kleine Montaigne werd naar het nieuwe humanistische Collège de Guyenne in Bordeaux